Josep Casas
Josep M. Nolla
Lluís Palahí
David Vivó
Victòria Soler

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 245-262
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

Mas Gusó: una *statio* romana al *suburbium* d'*Emporiae* (*Prouincia Hispania Citerior*)[1]

Mas Gusó: a Roman *statio* in the *suburbium* of Emporiae

El jaciment arqueològic de Mas Gusó (Bellcaire, Baix Empordà), a uns 5 km d'Empúries, ha posat de manifest una llarga ocupació pràcticament continuada des del Neolític final. La fase més moderna, entre el tercer quart del segle II aC i mitjan segle III de l'era, havia estat interpretat com una *uilla*. Tanmateix, les dificultats que aquella proposta plantejava i un seguit de nous indicis permeten considerar el lloc com un petit establiment militar, amb dos moments importants (baixa república i època severiana).

Paraules clau: *suburbium* d'Empúries, *praesidium*, *statio,* control del territori, control dels camins.

The archaeological site of Mas Gusó (Bellcaire, Baix Empordà), 5 km from Empúries, has revealed a long and almost continuous occupation since the Late Neolithic. The most recent phase, between the third quarter of the 2nd century BC and the middle of the 3rd century AD, had been interpreted as a *uilla*. However, the difficulties posed by that proposal and recent new finds have led us to believe that the site may have been a small military settlement with two important periods (Late Republic and Severian).

Keywords: *suburbium* of Empúries, *praesidium, statio,* territory control, road control.

1. Aquest estudi s'integra dins del projecte ministerial "Del *oppidum* a *la ciuitas* (III). La transformación de la *ciuitas* y la transición hacianeos modelos de estructuración territorial" (HAR 2013-40778-P).

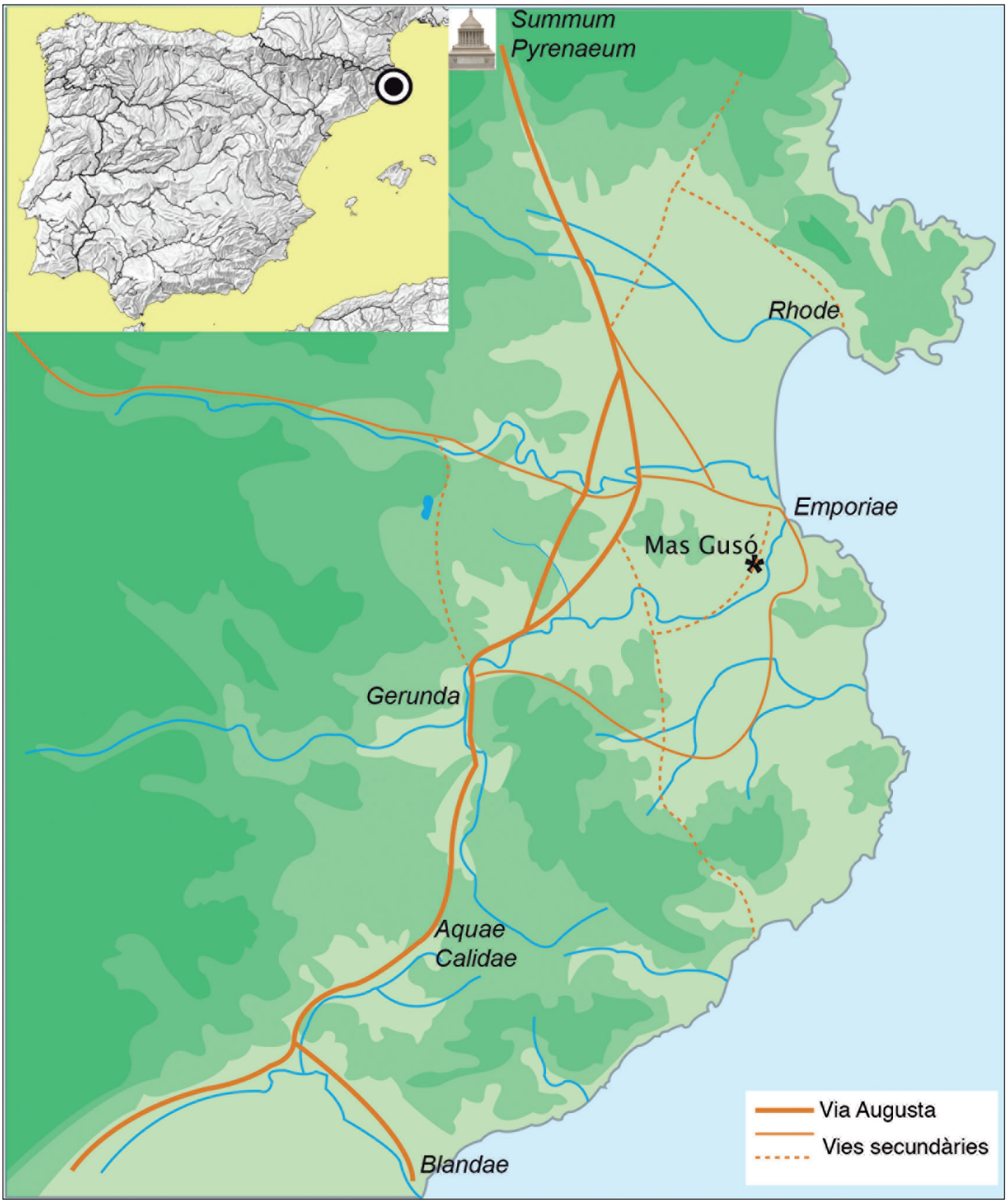

Figura 1. Mas Gusó. Situació geogràfica.

Introducció

Mas Gusó està situat a la plana empordanesa, a quasi 5 km d'Empúries, a l'extrem nord-est de la península Ibèrica, entre les actuals poblacions d'Albons i Bellcaire d'Empordà, damunt una petita elevació rocosa aïllada i envoltada de fèrtils camps de conreu. A l'antiguitat, la zona estava regada pels diferents braços del riu Ter que s'escampaven per tota aquella àrea abans d'abocar les seves aigües al mar, formant zones humides, aiguamolls i petites llacunes (figura 1).

Aquest sector de l'Empordà és una plana al·luvial formada per les aportacions i sediments dels rius Muga, Fluvià i Ter, les aigües dels quals desembocaven a la Mediterrània prop d'Empúries a través d'una infinitat de braços, canals i llacunes, que en el cas del Ter ocupaven una part notable de la zona on està

situat el jaciment, fins que un tram secundari del seu curs va ser desviat i canalitzat durant l'edat mitjana.

Les aportacions dels rius, en primer lloc, van contribuir al farciment i sanejament de la zona, que es va veure completat per les aportacions eòliques i l'activitat marina, que també distribueix sediments i condiciona el mantell vegetal amb influències de salinització en les zones més pròximes a la costa i en les restes dels estanyols interiors. Aquesta evolució en la formació del paisatge, que encara perdura, queda reflectida en el registre arqueològic de Mas Gusó, en el qual apareixen espessos estrats de sorra recobrint els nivells d'abandonament del jaciment a manera de dunes, especialment a les zones externes del conjunt d'època romana. En tota la zona, apareixen sediments marins salobres barrejats amb els aportats pels rius com a conseqüència del colgament de l'antiga badia marítima sobre la qual es va formar l'actual paisatge del *hinterland* emporità. És el testimoni del canvi de la línia costanera durant el període postglacial.

En aquesta plana apareixen escampades una sèrie de petites elevacions, de vegades de roca calcària i en altres ocasions d'aglomerats barrejats amb llims endurits, sobre els quals es detecten els primers indicis d'ocupació humana. Encara que durant el període neolític els assentaments es localitzen especialment sobre les elevacions circumdants, preferentment en els geosistemes prelitoral i litoral, no és estrany detectar-los en les zones elevades sobre la plana costanera. N'és bona prova el nivell més antic de Mas Gusó.

Aquesta sèrie de pujols que sobresurten de la plana al·luvial s'ocuparen de manera generalitzada a partir de l'edat del bronze i, especialment, en la primera edat del ferro, quan l'activitat humana tingué major incidència en la transformació del paisatge. Les elevacions properes al conjunt d'Empúries, el mateix illot de Sant Martí en el qual es va situar la primera colònia focea sobre un assentament indígena del bronze final, les estacions de Puig Mascaró o la Fonollera, Ullastret i l'Illa d'en Reixac o el mateix Mas Gusó i el turó de Bellcaire són bons exemples de l'ocupació del territori per una població estable (Blech, Hoffmann i Marzoli 1994: 73).

Pel que fa al cas concret de Mas Gusó, es tracta d'una interessantíssima i complexa estació arqueològica que ha estat excavada exhaustivament d'ençà 1987, amb resultats extraordinaris atesa la llarguíssima ocupació del lloc que arrenca, pel que sabem fins ara, del Neolític final i es perllongà fins al segle III de l'era de manera més o menys continuada. L'etapa del bronze final i primera edat de ferro, amb cabanes decorades de manera complexa, i la fase colonial arcaica, amb troballes abundoses i notabilíssimes, constitueixen probablement dos dels moments més interessants, amb continuïtat al llarg de l'Ibèric inicial i ple, amb, molt probablement, un *hiatus*, un tall, durant un període situat entre la segona meitat del segle IV fins al darrer terç del segle II aC,[2] amb activitats esporàdiques mal documentades. D'aleshores ençà, en aquella zona lleugerament enlairada immediata al llac de Sobrestany, a redós d'un camí important que conduïa devers Empúries (Casas i Sanmartí 1980: 59-63; Nolla i Casas 1984: 63-64), en un indret de pas i ben afavorit, dins dels límits teòrics (5 / 6 km) del *suburbium* de la *polis* grega, a ben poca distància de l'*oppidum* extens i poc conegut de Puig Moragues i del turó de Bellcaire, fou ocupat per un interessant edifici regular que coneixem insuficientment, amagat, desdibuixat i, en bona part, perdut a causa, precisament, d'unes construccions més modernes que, en alguns llocs, va aprofitar alguns dels fonaments de les estructures anteriors (figura 1 i figura 2).

El conjunt, que tot seguit descriurem, va ser considerat com les ruïnes d'una vil·la baixrepublicana, fundada dins del tercer quart del segle II aC, obrada amb murs de pedra seca que acabaven definint un edifici força regular (figura 2 i figura 3). Aquella primera construcció, menys coneguda del que voldríem, va ser modificada més endavant, cap a la fi de segle, per una altra, que s'hi superposava, tot afectant-la puntualment. L'obra era, també, de pedra lligada amb fang. Més endavant, durant la tercera dècada del segle I aC, l'edifici fou substituït per un altre, perfectament regular i una mica més extens, amb murs d'*opus incertum*, de pedruscall i morter de calç, que resseguien amb algunes modificacions no sempre identificables amb tota seguretat, bona part de la planta de les construccions més antigues (figura 6 i figura 5). Semblaria com si els desnivells pregons del lloc, amb murs fonaments de molta alçada i, per tant, sotmesos a fortes pressions que devien acabar amenaçant ruïna, estiguessin en la base d'aquella reforma, amb murs molt més sòlids i amb presència puntual del que semblarien uns contraforts. Aquest tercer edifici no hauria patit ni canvis ni modificacions substancial fins que, a la fi del segle II de l'era, al costat de l'angle nord-oest, s'hi hauria afegit un petit conjunt termal dotat d'unes latrines que, un xic més tard, hauria estat puntualment modificat. I a la zona exterior, on hi havia el *praefurnium*, s'hauria bastit un gran forn de coure pa i altres construccions menors (figura 2 i figura 6). Ben poca cosa per a una història dilatada d'uns quatre-cents anys. L'abandonament del lloc hauria estat ràpid i general vers el 260/270.

Descripció de les restes

Restituir la planta de la primera construcció no és senzill atès que una part significativa ha desaparegut o s'ha aprofitat com a fonaments, amb la qual cosa queden emmascarats. Malgrat tot, és evident que hi ha canvis puntuals en l'orientació de nou edifici. Els fonaments i sòcols de la construcció inicial eren obrats amb pedra lligada amb fang, l'alçat dels murs degué ser de tova o de tàpia i els sòls de terra piconada. S'observa un xic arreu un intent d'adaptar-se al terreny, tant pel que fa als murs perimetrals com a la distribució anterior.

Quan fou modificat, la tendència devers la regularitat exigí retalls a la roca del subsòl o potents farciments en altres indrets que en ocasions assolien una potència d'un metre i mig per aconseguir paviments planers (figura 2 i figura 6).

2. Casas i Soler (2004), amb la bibliografia anterior. Afegim-hi Burch *et al.* (2010b: núm. 55, 239-245); Casas i De Hoz (2011: 231-248); Casas i Soler (2011:27-50).

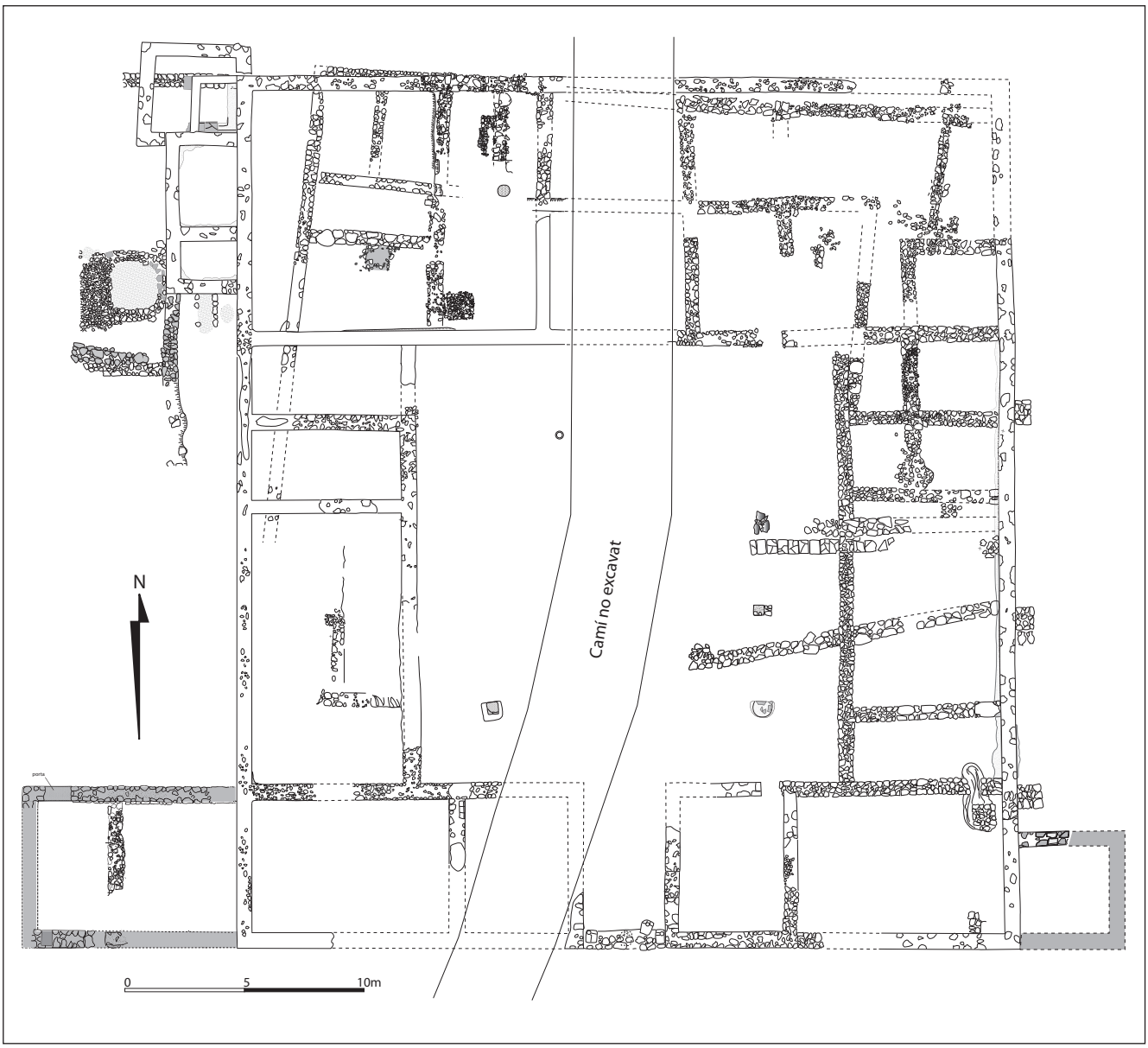

Figura 2. Mas Gusó. Planta general amb totes les estructures d'època romana.

Fos com fos, pocs anys després, l'establiment fou remodelat completament, en crear-se una estructura de planta quadrada, més extensa que la inicial, vertebrada entorn d'un pati, amb cambres en tres dels seus costats (est, nord i oest), amb un eix de simetria ponent-llevant. Els murs continuaven essent de perdra i fang i els sòls de terra piconada (figura 2 i figura 6).

L'aspecte general del conjunt durant aquestes dues primeres fases representa una barreja de tradicions constructives indígenes i itàliques, en un edifici que té tendència a la regularitat especialment pel que fa a l'estructura interna i que si bé en alguns aspectes podria recordar construccions de tradició ibèrica, el fet que una part important de la construcció fos aprofitada com a fonaments, demostraria que la seva funció es mantingué i que, en darrera instància, aquella reforma no hauria significat altra cosa que una millora.

Aquest nou edifici, amb una planta clarament itàlica, fou, encara, modificat unes dècades després, sense canviar-ne el disseny bàsic, creant una nova ala meridional que era on es disposava la façana, amb un porticat entorn del pati interior i una distribució regular i simètrica de les cambres que hi donaven. Una de les causes d'aquesta reforma podríem trobar-la en problemes d'estabilitat que molt probablement l'ús del morter en la construcció de fonaments i sòcols hauria solucionat (figura 2 i figura 6).

Aquest nou edifici de mides reduïdes però que ampliava puntualment el perímetre inicial, era de planta quadrangular, perfectament simètric. Mesurava uns 36 m per 40 m, amb una superfície d'uns 1.440 m². Ara, l'obra era d'*opus incertum* i tot i que aprofitava puntualment fonaments antics, va fer desaparèixer, en canvi, els que no servien.

Un dels fets més peculiars d'aquest conjunt és la seva llarga pervivència sense que hagi estat possible

detectar reformes d'una certa entitat fins molt a la fi del segle II quan, sense afectar el cos central, s'afegiren uns petits banys, un enorme forn domèstic i altres estructures menors.

Els murs, molt uniformes, presenten una amplada de 0,60 m (dos peus). Les poques variacions observades corresponen a sectors de fonaments aprofitats.

La porta d'entrada se situava al bell mig de la façana meridional. Era, almenys en la fase final de la seva història, un accés monumentalitzat del qual conservem la llinda obrada amb blocs irregulars de pedra que acabaven en cada un dels extrems, en uns blocs calcaris que conservaven l'orifici dels golfos d'una porta de doble fulla. Al davant de cada brancal es disposaven dues columnes de les quals es conservava només el basament occidental. La presència d'aquestes dues columnes permet intuir l'existència d'un pòrtic acabat amb un frontó. Des de la porta s'accedia a un passadís (*fauces*) en rampa, d'uns 3,5 m d'amplada i uns 7 m de longitud, que conduïa al pati central d'uns 18 m per 18,60 m que vertebrava el conjunt. A un costat i altre s'alineaven en perfecta simetria un conjunt de cambres regulars. A migdia, a un i altre costat de les *fauces*, es disposaven dues estances (A i A') d'uns 5,8 m per 4,4 m (25,52 m²), i a cada un dels extrems, dues grans cambres més (B i B'), d'uns 8,60 m per 5,80 m (49,88 m²).

A llevant i ponent del pati hi trobem dos grups de quatre habitacions. Tres d'elles tenien idèntica forma, d'uns 6,30 m per 3 m (20 m²), mentre que la quarta, que ocupava l'espai central, era força més gran (6,30 m per 7,50 m, amb una superfície d'uns 47,25 m²).

L'ala nord era el doble d'ample que les altres tres, amb una profunditat d'un xic més de 10 m. Als angles, s'obrien uns espais d'uns 12,20 m d'amplada (123,22 m²) i el sector central era ocupat per una estança d'uns 6 m d'amplada. No queda clar si era un sol àmbit o era compartimentada transversalment per una paret, cosa probable si féssim cas dels vestigis conservats. Nogensmenys, el fet que una part important d'aquest espai romangui sota el camí actual, que no es pot excavar, deixa sense solucionar com seria en realitat l'estança central del conjunt. Un indici a considerar és l'existència d'una rasa de fonamentació d'uns 0,40 m de longitud que sortia perpendicularment del mur oest i es perdia sota el camí.

El pati central era porticat amb indicis ferms a les ales de ponent i de llevant. Es conservaven els basaments d'una sèrie de columnes, tres al costat est, una a l'angle sud-oest i una altra al costat nord. Es van trobar només les bases, obrades amb pedruscall i morter, llevat de la del costat de tramuntana on es recuperà un tambor de columna de gres. Aquells basaments se situaven a uns 3 m del mur de les estances que rodejaven el pati i entre 3 m i 3,5 m, els uns dels altres.

No podem assegurar l'existència de porxada dels costats nord i sud del pati atès que no se n'ha trobat vestigis (el tambor podria haver estat mogut del seu lloc original), tot i que, si calgués, el nivell d'espoli i l'estat de conservació del jaciment explicarien perfectament bé que haguessin desaparegut sense deixar cap rastre.

Amb les dades que posseïm, podríem restituir l'alçat de l'edifici de la següent manera: les ales de llevant, migdia i ponent tindrien una única alçada mentre que la nord, el cos principal, amb una amplada doble, podria haver sostingut un pis. Els sostres serien convencionals, de dos aiguavessos.

Tal com s'ha dit, a la fi del segle II s'hi afegí un petit edifici de banys amb un *caldarium*, una sala polivalent amb hipocaust i unes latrines que ocupaven el costat nord-occidental del conjunt, adossat al mur oest de l'edifici. Poc després d'entrar en funcionament, foren objecte de reformes puntuals que van eliminar les latrines que esdevingueren, potser, un *apodyterium/frigidarium*, i la conversió de la sala polivalent en *tepidarium* (Casas i Soler 2004: 197-228; Vivó *et al.* 2006: 89-92).

Formant part del mateix procés, fou bastit un enorme forn de pa al costat mateix dels banys per aprofitar el combustible i l'escalfor, i, com a mínim, una cambra al costat de migdia que perllongava l'edifici cap a occident. Semblantment, una petita estança s'afegia just a l'angle sud-est del conjunt.

Hi ha altres indicis que semblen assenyalar que l'edifici fou dotat, cap al costat de ponent, d'un tancat a cel obert. Tant cap a nord com cap a migdia, es conserven vestigis d'uns murs que s'adossaven al cos principal. Els del costat sud-occidental podrien correspondre a un afegitó cobert, bastit a la primeria del segle III, mentre que els septentrionals, semblen definir una àrea a cel obert tancada difícil de delimitar (figura 2 i figura 6).

Pel que fa a la integració d'aquests nous àmbits, tot fa pensar que l'accés als banys es faria des de dins de l'edifici preexistent. L'espai situat a ponent es configuraria com una àrea de servei, un pati tancat que feia possible accedir al forn i al *praefurnium*, on podien emmagatzemar-se materials de tota mena i qui sap si també alguns animals.

La interpretació inicial

Des del mateix moment dels primers sondeigs, aquestes restes foren interpretades com les ruïnes d'una vil·la. Era normal que aquella proposta tingués el consens general. I tanmateix, conforme anava avançant l'espai explorat i se'n coneixien més detalls, hi havia aspectes del monument que eren estranys i que no encaixaven gaire bé amb els estàndards dels edificis rurals d'aquest territori. Era, si miràvem en detall, una vil·la molt peculiar, diferent de totes les altres. Vegem-ne quines peces semblaven difícils de fer encaixar. En primer lloc, la cronologia inicial. En efecte, semblava molt ben establert que l'origen de la suposada "vil·la", fundada *ex nouo*, s'havia de datar vers les dècades centrals de la segona meitat del segle II aC (grosso modo 140-120 aC). Coneixem prou bé tot un seguit de vil·les baixrepublicanes en aquest territori, ben datades estratigràficament i ben reconegudes estructuralment,[3] que sempre es posen en

3. Els Ametllers de Tossa (Palahí i Nolla 2010: 87-96; Burch *et al.* 2010g: núm. 226, 366-372), Pla de l'Horta a Sarrià de Ter (Burch *et al.* 2010d: núm. 170, 328-330) o església de Sant Menna a Vilablareix (Burch *et al.* 2010e: núm. 171: 330-331).

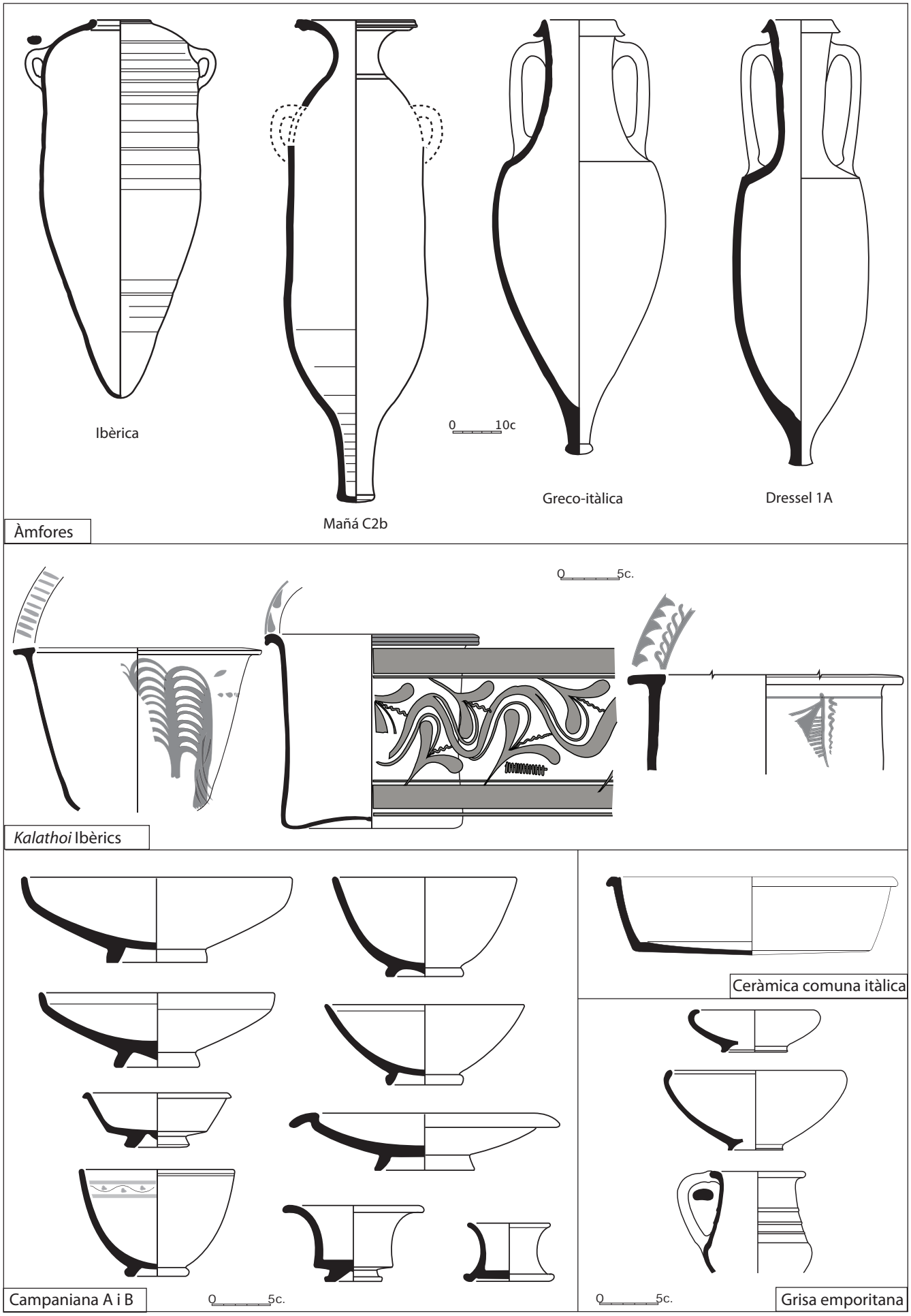

Figura 3. Mas Gusó. Mostra representativa del material ceràmic associat a la fase inicial de l'ocupació romana (fase 1).

relació amb la nova organització de l'antiga Indigècia, governada des d'Empúries com una unitat fins als anys que se situen entorn del 100 aC, quan diverses *ciuitates* de nova creació es repartiren la gestió del territori.[4] A partir d'aquest moment, no era un problema historicoarqueològic documentar l'aparició de *uillae* de tipus itàlic. El que resultava complicat, el que no encaixava, era com explicar l'existència d'un d'aquells edificis una o dues generacions abans. De fet no era possible i per això aquesta qüestió es deixava de banda, passant-hi de puntetes.[5]

En segon lloc, en relació, ara, amb la tercera fase de l'edifici, es plantejava una altra qüestió interessant que tampoc no semblava fàcil d'explicar amb coherència. Recordem que aquell tercer moment significà la construcció de l'edifici amb murs d'*opus incertum*, una variant de l'*opus caementicium* que feia servir blocs de pedra de mides irregulars (d'entre 20 cm i 90 cm), pedruscall i morter de calç, amb excel·lents resultats. Sabem que no va ser fins a la segona meitat avançada del segle I aC, sobretot des d'època augustal, que aquesta manera de bastir se'ns fa avinent arreu, tant en edificis públics com, també, privats. És ben cert que l'*opus caementicium*, que no era simplement un formigó de calç i pedruscall, sinó sòlids murs aixecats amb blocs de pedra lligats amb *mortarium*, es troba ben documentat en contextos baixrepublicans a Empúries i també en altres llocs però sempre en construccions oficials, públiques i/o lligades a l'exèrcit,[6] com seria el cas del monument triomfal que féu bastir Pompeu Magne el 71 aC al coll de Panissars per commemorar les seves victòries en les guerres sertorianes.[7] En canvi, en edificis privats sempre bastiren fonaments i sòcols en paret seca tal com confirmen les nombroses dades aplegades en les excavacions de nivells fundacionals tardorepublicans d'unes quantes vil·les en aquest territori.[8] Com podíem fer encaixar aquesta nova discordança?

Era sorprenent, també, la planta tan regular, tan simètrica d'aquella tercera fase, que semblava reproduir la d'una *domus* itàlica amb atri central sense *impluuium*. No era, però, aquesta estança el problema, atesa la seva presència en cronologies semblants als Ametllers (Tossa)[9] o al Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (Burch *et al.* 2010d: núm. 170, 328-330), sinó la manca d'altres espais associats i, sobretot, la inexistència segura, en l'entorn immediat, de dependències subsidiàries, absolutament necessàries en un establiment rural, zones de transformació i d'emmagatzematge. Quedava clar que no n'hi havia ni a dins de l'edifici ni a fora.

Hauríem d'afegir-hi, encara, un altre fet sorprenent: malgrat la seva llarga durada, d'uns quatrecents anys i escaig, no semblava que hagués estat objecte de reformes i modificacions significatives, si deixem de banda l'afegitó d'algunes estructures entre les quals un *balneum* i d'un gran forn de molt a la fi del segle II (*supra*). No hi havia cap vestigi de modificacions de la composició original que hauri-en deixat senyals tangibles en el subsòl, quan totes les vil·les ben excavades d'aquest territori, fins i tot les de vida més curta, mostren fases diverses amb canvis, de vegades substancials, que semblen lògics en establiments d'aquestes característiques. Algunes modificacions detectades en època augustal són absolutament anecdòtiques.

S'allunyava, també, dels paradigmes coneguts, la notabilíssima porta, monumental dins de la simplicitat, que marcava l'accés principal a l'edifici que no hem pogut datar però que com a mínim existí en la darrera fase d'història d'aquesta construcció. L'entitat i monumentalitat d'aquest accés no deixava de sorprendre. Era impensable en un establiment agrícola on convenia molt més un accés còmode des d'una esplanada immediata o d'un gran pati més o menys ben definit (figura 9 i figura 10).

Si analitzem amb cura el registre arqueològic, gairebé exclusivament ceràmic, podem constatar una gran quantitat de material baixrepublicà amb un extens i ric repertori formal: ceràmica campaniana A, B de Cales, ceràmica de cuina itàlica, entre les d'importació, i ceràmica grisa i oxidada emporitana, *kalathoi* pintats del mateix taller, ceràmica de parets fines, d'importació i local, i àmfores, sobretot itàliques, de vi (Dressel 1), amb alguns recipients indígenes de boca plana i algunes àmfores d'origen púnic, el mateix que trobaríem a Empúries en contextos estratigràfics de la mateixa època (figura 3 i figura 4). Hi havia, també, una certa presència de material augustal i, en canvi, les produccions pròpies del segle I i primera meitat del II, hi eren molt poc representades.

Després, un llarg salt cronològic amb produccions pròpies del segle II avançat i dels dos primers terços del segle III, amb nombroses ceràmiques africanes A, C i de cuina. També eren ben presents les ceràmiques comunes de la fi del segle II i segle III i unes poques àmfores, genèricament altimperials (figura 5). Era casualitat? Semblava difícil de sostenir-ho.

Una nova proposta

Plantejades totes aquestes qüestions, no semblava possible continuar considerant Mas Gusó, sense més ni més, com un establiment rural convencional. Però si no era una vil·la, què podia ser? Com s'havien d'explicar totes aquestes dissonàncies?

Podríem pensar que no fos altra cosa que una *domus* d'atri, de tipus itàlic, no una vil·la, però aquesta possibilitat era inacceptable. Era impensable imaginar un edifici d'aquesta tipologia fora d'un àmbit urbà i amb cronologies tan altes. Era difícil d'imaginar

4. Ciutat regular d'Empúries, *Gerunda, Aquae Calidae i Blandae*. Afegim-hi *Emporion*, ciutat aliada. Sobre aquestes qüestions Burch *et al.* 2010a: 27-93 i 167-188.

5. És interessant observar, per exemple, com s'ho havia de manegar Olesti (1997: 85, nota 29) per fer-la encaixar en el discurs general tan ben lligat.

6. De fet, l'ús de l'*opus caementicium* al nord-est hispà en època republicana es limita, de manera general, a les grans infraestructures o obres públiques executades tot sovint per les legions Melchor (1993: 131).

7. Recordem, a Empúries, les muralles de la ciutat regular de cap al 100 aC (Mar i Ruiz de Arbulo 1993: 212-216; Aquilué *et al.* 2012: 39-41). En relació amb el monument de Panissars, Castellví, Nolla i Rodà 2008: 71-85.

8. Vegeu nota 4 d'aquest treball (*supra*).

9. Palahí i Nolla (2010: 87-96); Burch *et al.* (2010g: núm. 226, 366-372).

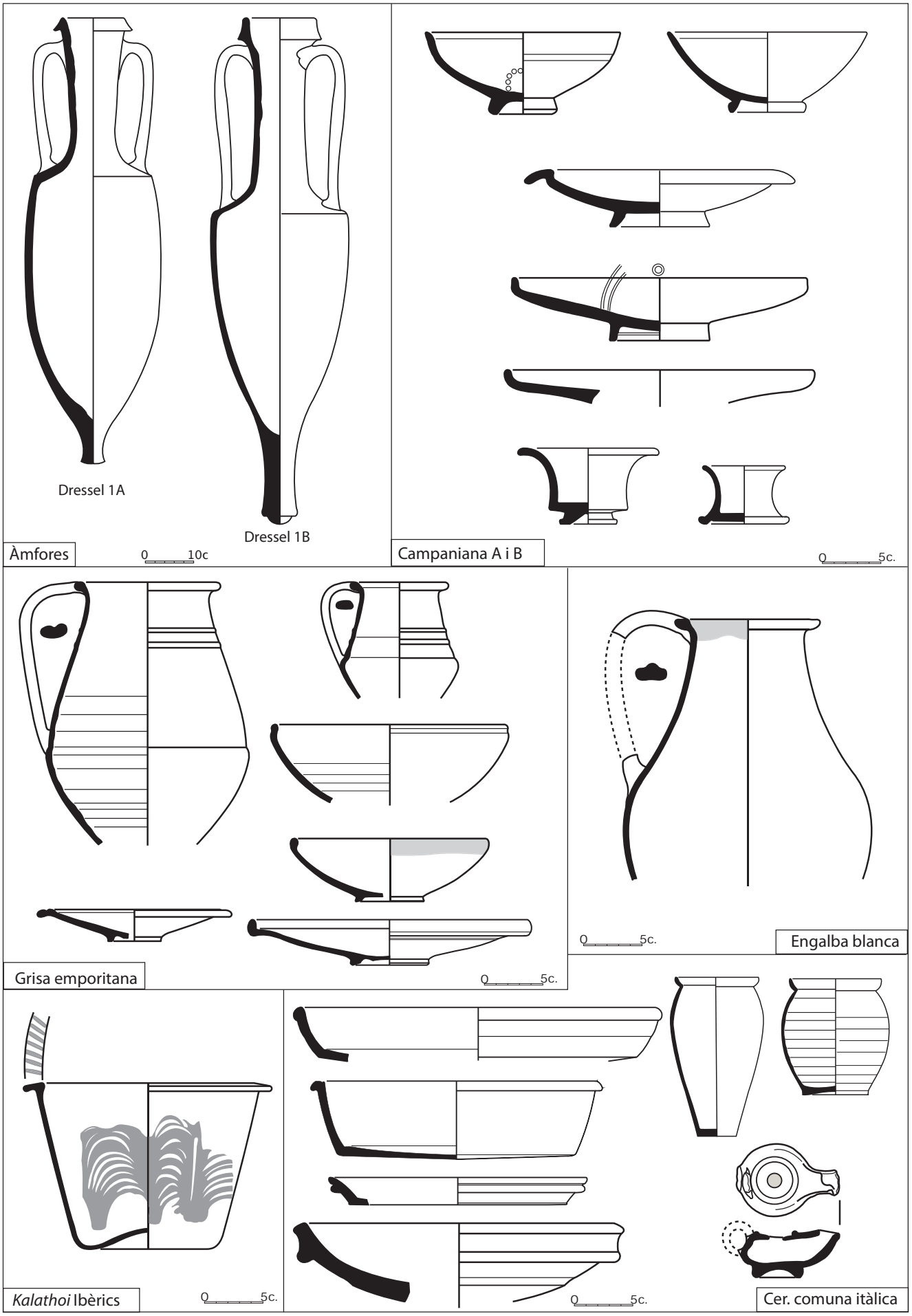

Figura 4. Mas Gusó. Mostra representativa del material ceràmic associat a les grans reformes de la tercera dècada del segle I aC (fase 2b).

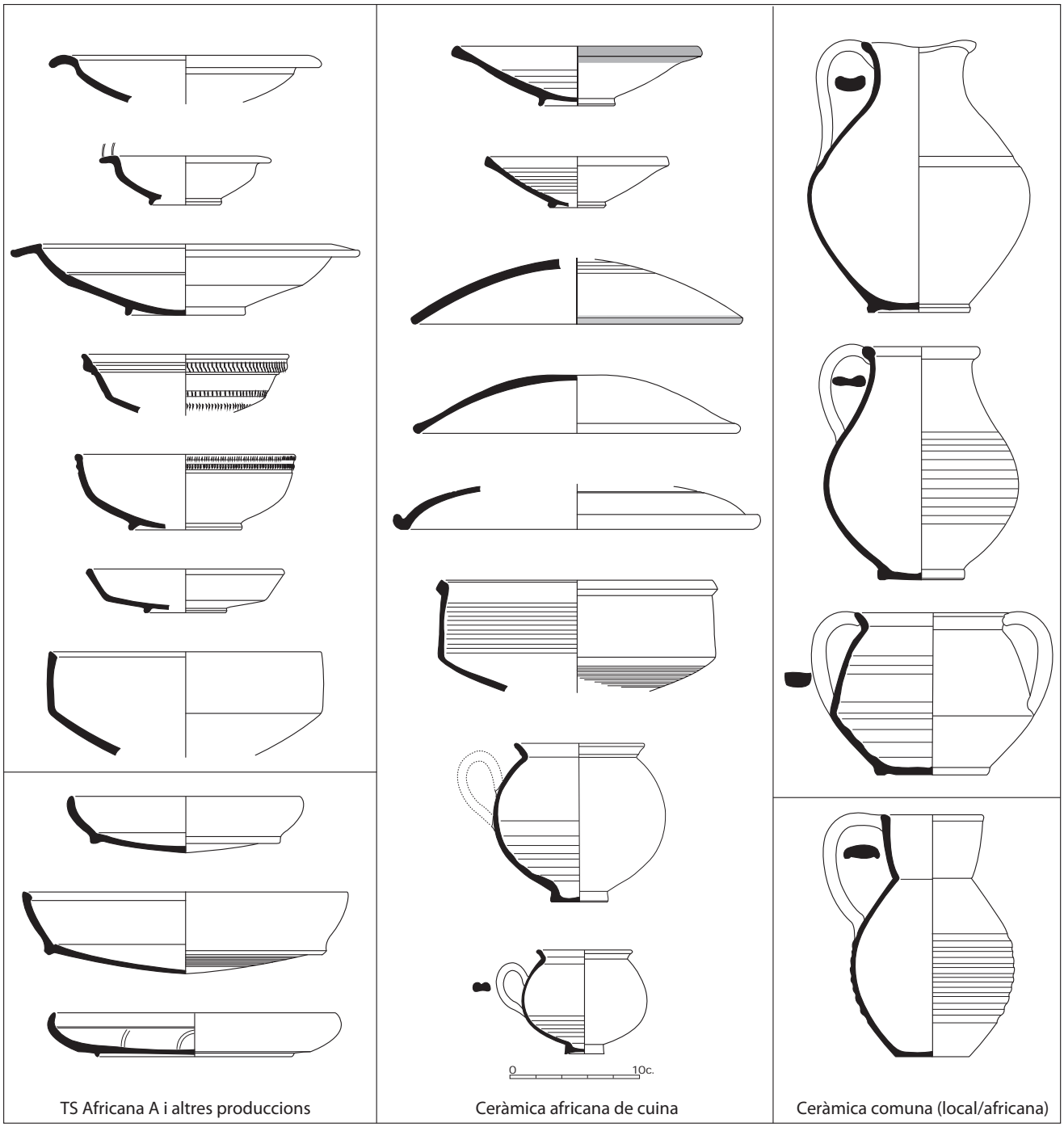

Figura 5. Mas Gusó. Mostra representativa del material associat a les grans reformes de la fi del segle II (fase 3).

l'existència d'una casa exclusivament residencial al camp i no semblava raonable haver de cercar els espais de transformació i treball, com hem fet, quatre o cinc-cents metres més enllà (sense trobar-los). Aquest no era el model.

En segon lloc, no lligava amb aquella realitat, ni la superfície, no excessivament gran de l'establiment, ni la immutabilitat de la construcció al llarg dels segles.

Semblava, doncs, que els dubtes plantejats eren de prou consideració per deixar de catalogar, sense més ni més, l'establiment romà de Mas Gusó com una vil·la o, si més no, com una vil·la convencional. Calia, doncs, fer altres propostes i raonar-les, per presentar una alternativa acceptable que permetés bastir noves hipòtesis que havien de definir, no cal dir-ho, un altre discurs.

Una primera possibilitat era pensar que ens trobàvem davant d'un *atrium publicum*, aquells edificis tan peculiars d'origen monàrquic, que trobem a Roma i en altres colònies i municipis de la mitja república a Itàlia (a *Cosa*, per exemple), als espais forals o al seu entorn immediat (Gros 1996: 235-238). Recordem que aquelles construccions foren substituïdes a partir del segle II aC per les basíliques. No cal dir que aquesta era, només, una possibilitat teòrica i inacceptable, en tractar-se d'edificis exclusivament urbans i ja en desús en els inicis de la conquesta romana d'Hispània.

Així, doncs, mancats d'altres possibilitats enraonades, proposàrem veure-hi un edifici oficial, públic, que ajudaria a explicar la llarga pervivència amb tants pocs canvis i, fins i tot, una ocupació intermitent, de baixa intensitat, al llarg de més de cent cinquanta anys, entre la primeria del segle I i la segona meitat avançada del II.

La possibilitat que més ens seduïa era proposar que Mas Gusó hagués estat un petit edifici militar que no havia de ser necessàriament fortificat, situat sobre els camins i encarregat d'assegurar l'ordre públic i de lluitar contra el bandidatge i, almenys en la darrera fase de la seva història, una *statio* (Le Bohec 1989: 49, 57, 165, sobretot, i 222).

Abans, en la fase inicial podria haver estat un *praesidium*, un estatge de tropes romanes que controlaven el territori des de posicions diverses que podien anar des de petites fortificacions, castells i torres de guaita o, fins i tot, des de l'interior d'*oppida* ibèrics, en funció de les necessitats i d'allò pactat amb els indígenes. Sovint aquests *praesidia* es localitzaven en punts estratègics hàbilment triats.

També podria ser un *praetorium*, un mot polisèmic que, de vegades, cal posar en relació amb establiments militars de protecció d'un camí, com posa de manifest el nom sovintejat d'algunes *mansiones* esmentades en diversos *itineraria* (Roldán 1975: 260). Cal recordar, per proximitat i alta cronologia, *Praetorium*, al Vallès Oriental, en lloc no localitzat, a prop de Granollers, esmentat en els vasos de Vicarello (Roldán 1975: 149-160; Mayer, Nolla i Rodà 1997: 131). Recordem també que algunes altres *mansiones* porten el nom de *praesidium* (Roldán 1975: 260).

Si acceptéssim aquesta possibilitat, la creació *ex nouo* de Mas Gusó s'hauria pogut realitzar molt poc després del 133 aC, un cop destruïda Numància i la fi de l'episodi més dur de les guerres celtibèriques que marcà, tal com s'ha assenyalat, un canvi important en la relació de Roma devers aquesta província. Recordem l'enviament, en aquells anys, d'una comissió senatorial per reorganitzar les coses i, pel que fa al territori de la Indigècia, la fi d'una administració global des del *castra hiberna* d'Empúries que certificaria l'acabament de les encunyacions de la moneda amb llegenda *Untikesken* («dels indigets»), que fou substituïda pel d'unes quantes *ciuitates* amb la qual cosa s'obria una nova etapa, el «gran canvi», que acceleraria el procés de romanització (Burch *et al.* 2010a: 167-188). A part de qüestions d'ordre públic, podríem pensar que aquella guarnició hauria pogut tenir algun paper en la recaptació dels tributs.

També es podria adduir una segona consideració de caire històric per aquesta reforma, el conflicte sertorià. La seva cronologia, perfectament enquadrada dins aquests fets bèl·lics i els treballs posteriors que va endegar Pompeu, ens permet preguntar-nos si no hi hagué una relació directa entre els dos fets, el conflicte militar i la reforma de l'edifici. Altres indrets són bona mostra de com aquest episodi va comportar importants reformes en el teixit defensiu del territori. Podria convertir-se, llavors, el que inicialment seria un punt de contacte i relació amb els poblats ibèrics propers, en un autèntic punt de control militar.

Els resultats i la llarga durada de la construcció confirmarien l'èxit de la reforma i de la bona tria del lloc.

L'ús de l'*opus incertum* era un dels punts que més cridava l'atenció i que trobem en l'origen de la necessitat de replantejar-se la funció de Mas Gusó. Era una manera de fer desconeguda entre els indigets, que van portar els romans ja des del moment inicial de l'arribada però que no s'introduí ni es popularitzà fins al principat d'August, deixant de banda construccions oficials i/o lligades a l'exèrcit d'ocupació. A Empúries, sovintegen murs i edificis ben datats (segles II i I aC), d'*opus incertum* i, directament, d'*opus caementicium*: el mur que clou per llevant el port emporità, les cisternes del *castra hiberna*, alguns murs del fòrum republicà, les muralles de la ciutat regular, de cap al 100 aC, entre altres. Recordem, més enllà d'Empúries, el nucli intern del trofeu de Pompeu, a Panissars, ben datat al 71 aC (Castellví, Nolla i Rodà 2008: 71-85). En canvi, ni aquí ni en cap lloc del nord-est peninsular, es féu servir aquesta tècnica en construccions privades.[10] No passà en les construccions marcadament indígenes però tampoc en les vil·les baixrepublicanes d'aquest territori excavades recentment: fonaments i sòcols eren de paret seca, de vegades amb argila com a element d'unió.[11] Ja s'ha insistit, també, que més enllà de l'ús oficial d'una tècnica que deurien realitzar operaris itàlics,

10. A Itàlia l'ús del *caementicium* es generalitzà en les obres públiques al segle II aC (D'Alessio 2008: 17; Ruiz de Arbulo 2009: 258), però també començà a ser present a les vil·les. Per a Venditti, la introducció del *caementicium* és, juntament amb l'*asiatica luxuria* i l'adopció d'un formulari arquitectònic típicament urbà, la característica definidora de les vil·les del segle II aC a Itàlia, que les distingeixen de les granges anteriors (Venditti 2011: 28-29). Al nord-est hispà aquest procés no es realitzà fins al principat d'August. Dècades després d'haver bastit les muralles emporitanes emprant *opus caementicium*, les primeres reformes de les grans *domus* de la ciutat se seguien fent tot emprant pedra i fang com a materials bàsics. El període augustal, i probablement de la mà dels programes edilicis iniciats durant els seus viatges a la península, comportà un canvi essencial en les tècniques constructives amb l'extensió de l'ús del *caementicium* en àmbits privats. Aquest canvi en els materials suposà una transformació en la mateixa estructura dels habitatges. El morter permetia construccions més sòlides, facilitava la construcció de plantes elevades i proporcionava una ductilitat que té el seu reflex en la incorporació de noves formes arquitectòniques. Certament, no es tractava de formes originals, sinó que simplement el que permetia era l'arribada de formes i estructures que ja feia temps que eren d'ús a la península Itàlica. Aquest canvi en la tècnica constructiva va suposar, tot sovint, l'enderrocament de les velles estructures i la reconstrucció total de l'alçat de les edificacions. Són moltes les vil·les que, tot i conservar essencialment la seva estructuració augustal o altimperial, presenten estrats o estructures disperses que constaten l'existència d'un assentament baixrepublicà. El problema és que aquests assentaments presentaven una estructura mixta en la qual es combinaven elements i materials característics de les construccions indígenes, barrejades amb d'altres d'importació itàlica. Tal fou la transformació succeïda en l'àmbit general, que tot sovint s'ha considerat que de fet la vil·la no apareixia de manera generalitzada en aquest territori fins a època augustal. Les reconstruccions eren tan importants i el canvi en els materials tan complet que s'associava aquesta reconstrucció total de les edificacions amb un canvi de la seva concepció (Palahí 2010: 73-75 i 80-83). Tampoc l'ús de peces de terra cuita no es generalitzà a la Citerior fins l'alt imperi sobretot per la manca d'instal·lacions adequades que permetessin una producció industrial (Belarte, Olmos i Principal 2008: 100).

11. Vegeu en aquest mateix treball la nota 4 (*supra*). També, Burch *et al.* (2010a: 80-92).

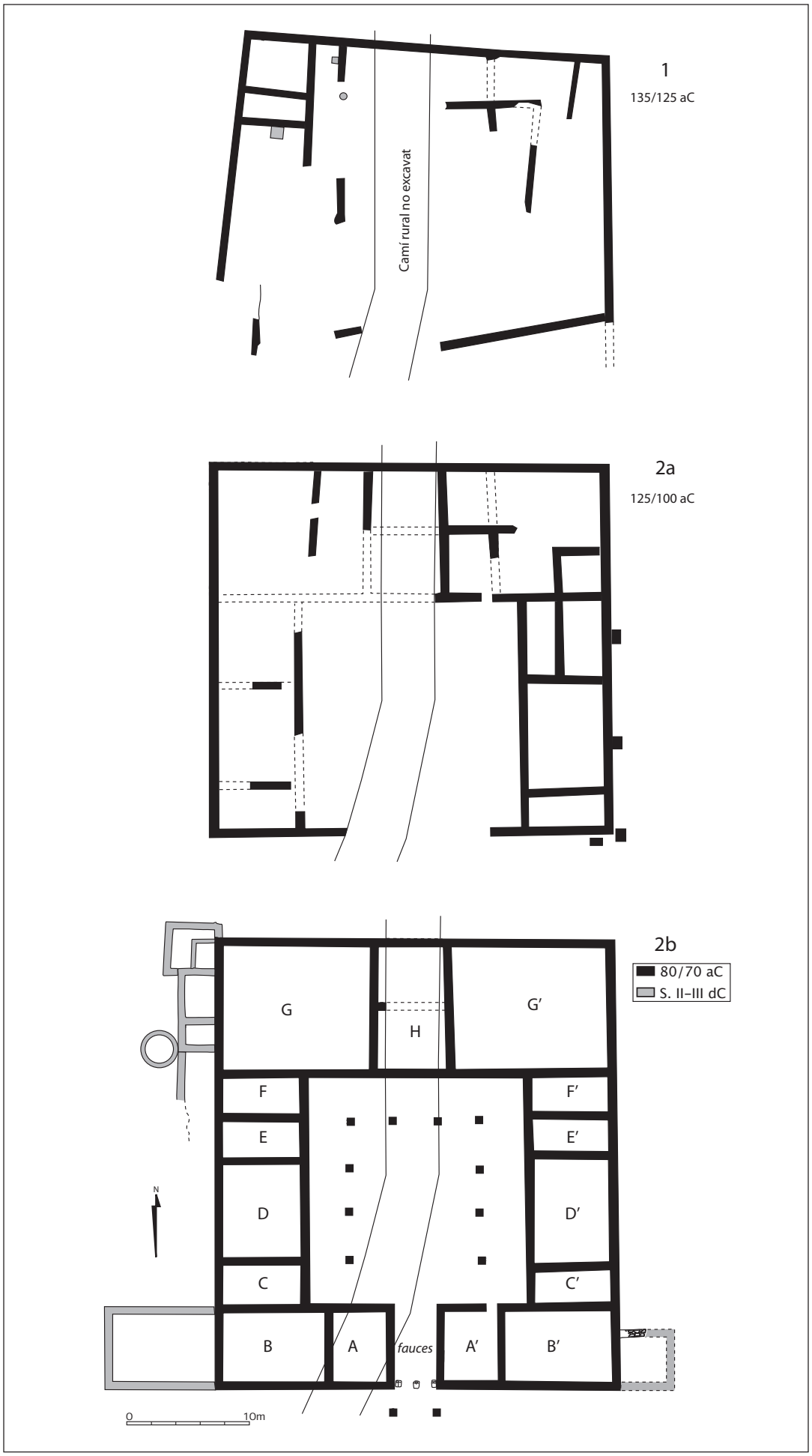

Figura 6. Mas Gusó. Plantes comparatives de les fases 1, 2a, 2b i 3.

la presència en altres àmbits d'aquella manera de fer s'hauria d'explicar per relacions molt profundes amb les autoritats.[12] Fem-ne la lectura que vulguem; era un fet extraordinari que calia explicar.

Contextualització

Troballes arqueològiques d'aquests darrers anys confirmen l'existència de petites fortificacions tardo-republicanes, obrades *ex nouo*, disposades sobre el territori, de vegades en la proximitat d'un *oppidum* i sempre en posició enlairada, dominant,[13] o bé disposant tropes dins de l'hàbitat.[14] Són, quan els coneixem amb certa profunditat, espais ben defensats amb un seguit d'edificis distribuïts aparentment sense especial cura, a l'entorn de patis a cel obert. Quan hi ha hagut sort, es poden documentar construccions de dos pisos, amb ús residencial el superior i absolutament itàlic, com el de Can Tacó (o Turó d'en Roïna), a Montmeló-Montornès (Mercado *et al.* 2008: 195-211; Rodrigo *et al.* 2013: 217-229). L'existència d'una espessa malla de control se'ns confirma amb l'existència de torres de guaita i de comunicacions en llocs d'un extraordinari control visual.[15] Els noms d'algunes *mansiones*, tal com hem vist abans (*supra*), anaven en la mateixa direcció. Constataríem, doncs, construccions diverses, cada una amb la seva pròpia finalitat, que es complementarien les unes amb les altres.

A partir d'August o poc després, quan aquell procés s'havia acomplert, el suposat *praesidium* hauria acabat esdevenint, potser, una *statio* fent funcions similars. Tanmateix, la llarguíssima etapa de *pax romana* hauria significat una davallada de la seva activitat que, potser en moments determinants, podia haver arribat a ser quasi nul·la.

Aquesta llarguíssima continuïtat és una peça clau per entendre tot aquest procés i poder seguir el nostre raonament. Malgrat tot, l'edifici no canvià substancialment fins a la darreria del segle II ni fou objecte d'agressions, destruccions o saquejos, un procés que s'explica perfectament bé i sense dificultats, si suposem que hagués estat propietat fiscal i, per tant, d'alguna manera, mantingut.

A la darreria de la segona centúria de l'era, potser en relació amb la guerra civil que afectà l'imperi després de l'assassinat de Còmode, i que incidí considerablement en aquesta província, el registre arqueològic de Mas Gusó aporta dades noves substancials.

Sense modificar la planta original, s'afegí un petit edifici termal i unes latrines, que ocuparen el costat nord-occidental del conjunt. Foren objecte de canvis puntuals pocs anys després. En un moment indeterminat, potser immediatament després de la construcció del *balneum*, al costat del *praefurnium* es bastí un enorme forn per a coure pa a gran escala. Fou una manera intel·ligent d'aprofitar la infraestructura necessària per fer funcionar els banys i el forn, en un mateix sector. Hem de deduir l'existència d'una porta oberta en el vell mur occidental de l'edifici que feia possible l'accés a la latrina i/o als banys. Podríem imaginar un altre accés devers l'àrea de servei però és dubtós. En efecte, si acceptem la nostra proposta de considerar Mas Gusó com una *statio* militar, un nou accés, en aquest cas directe, no sembla una opció intel·ligent. S'hi podria arribar des de la porta meridional fent només una petita volta. En canvi, l'obertura interior que facilitava l'accés al *balneum*/latrina, no comunicava amb l'exterior sinó amb un eixamplament de l'edifici original.

La construcció d'unes latrines i d'un *balneum* en aquells moments ens sembla interessant i il·lustrativa. Recordem la importància dels edificis d'aquesta mena un xic arreu i, especialment, en els complexos militars. La recuperació de Mas Gusó per a funcions lligades a l'exèrcit, la presència d'un petit contingent durant un període de temps que es degué considerar, aleshores, de llarga durada, explicaria la millora de l'estructura. Tinguem present, si de cas, la política favorable a la tropa que protagonitzaren Septimi Sever o Caracal·la, amb augments importants de sou i reconeixements de drets entre els quals el de casar-se (Le Bohec 1989: 203-207). Podríem pensar, anant una mica més enllà, que aquest petit destacament podria tenir a veure amb la presència ben testimoniada d'una *uexilatio* de la *legio VII Gemina*.[16] I una cosa i l'altra amb les conseqüències de la guerra civil? Potser sí.

Més significativa, encara, és la construcció, a l'àrea de servei del *balneum*, d'un forn enorme per coure pa, innecessari del tot si no cal produir-ne en quantitats considerables, almenys puntualment. Recordem l'existència d'un forn de mides semblants al *castellum* de Sant Julià de Ramis, en un context, certament, més tardà.[17] Podríem pensar en la fabricació puntual per a altres tropes de pas o per als mateixos estadants si havien d'efectuar desplaçaments.[18]

12. Certament a algunes de les ciutats existents al segle I aC, es conserven estructures domèstiques que empren el *caementicium* com a material constructiu. Caldria saber a qui pertanyien aquestes *domus*. Soler, en un estudi dels marbres de *Carthago Nova*, destaca com sembla que els magistrats i grans evergetes que invertien en les obres públiques introduïren paral·lelament aquests materials als seus habitatges aprofitant la seva posició (Soler 2003: 152). Quelcom similar podríem plantejar per l'*opus caementicium*, que es podria acabar emprant en la construcció de la casa d'algun magistrat o alt funcionari que tenia el poder suficient per "desviar" recursos públics o emprar brigades destinades a obres públiques en benefici propi. En tot cas, el *caementicium* no s'utilitzà de manera massiva, fora de les grans obres públiques, fins època d'August.

13. Com seria el cas del *castellum* de Puigpelat, a prop de Valls (Díaz 2009; 2013: 355-365).

14. Aquest seria el cas del Camp de les Lloses (Tona, Osona) (Álvarez *et al.* 2000: 271-281; Duran i Mestres 2008: 197-209; Duran, Mestres i Principal 2008). Per contextualitzar pot ser útil: Gutiérrez i Rodà (2013: 145-147).

15. Esmentem, en aquest territori, Puig d'Alia (Amer) (Burch *et al.* 2010f: núm. 199, 344, làm. XVIII, 2) o Castell Falgars (o el Far), a la Mare de Déu del Mont (Beuda) (Burch *et al.* 2010c: núm. 113, 288-289; Frigola i Pratdesaba 2012: 291-295). En l'àmbit global és interessant Pera 2008: 17-38.

16. Fabre, Mayer i Rodà (1991: núm. 14, 45-46, làm. XII i figura 2, amb la bibliografia anterior aplegada).

17. Burch *et al.* (2006: 52 i 175-176, figura 52); Burch, Nolla i Sagrera (2011: 152-155).

18. Quan consideràvem Mas Gusó una vil·la, la presència d'un *balneum* era totalment raonable. En canvi, sobre el gran forn calia passar-hi de puntetes. No té paral·lels entre els establiments rurals d'aquest territori ni ocupa un espai adient.

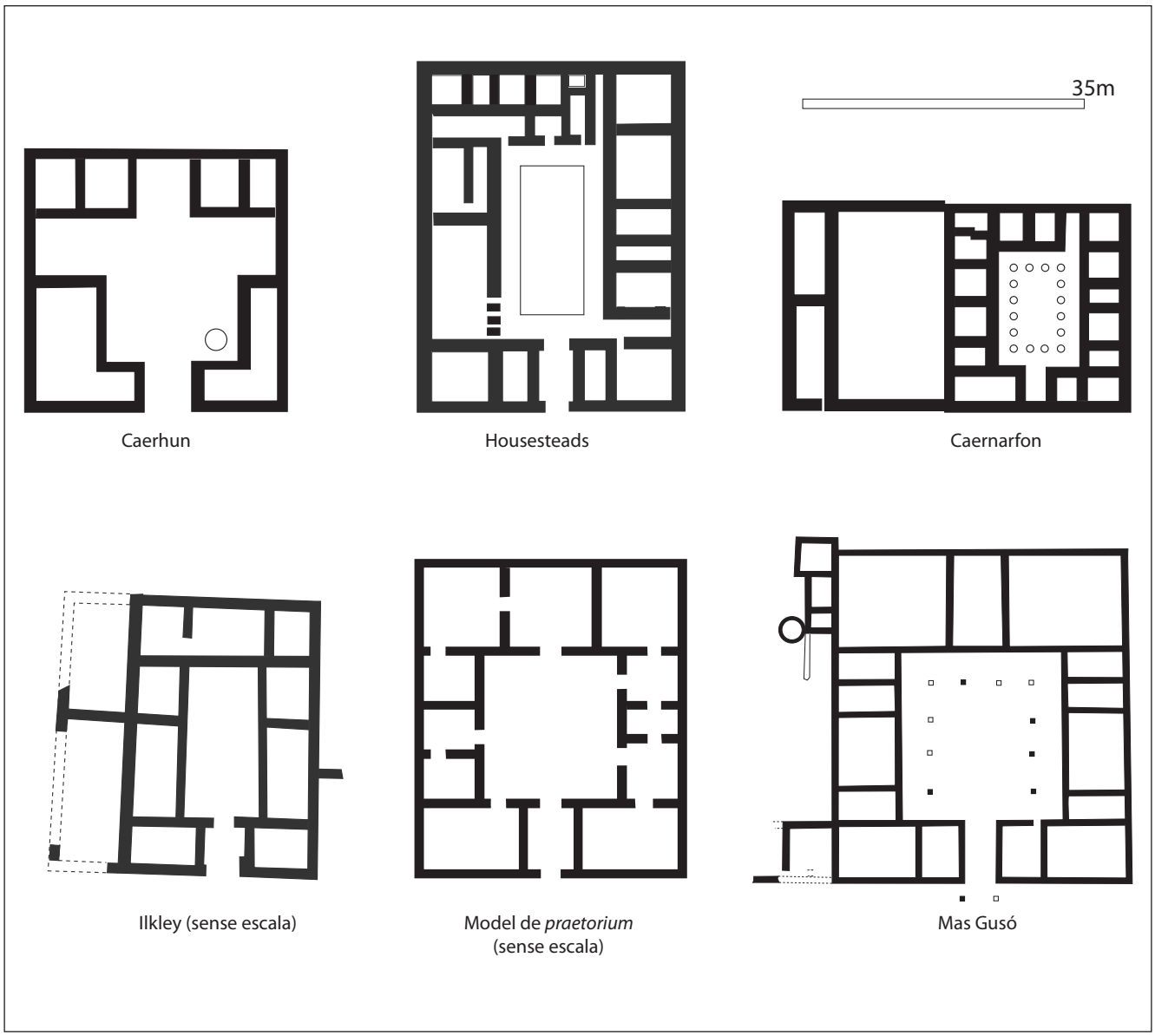

Figura 7. Plantes comparatives amb estructures similars de Caerhun, Housesteads, Caemarfon, Ikley (a partir de Wilson 1980) i Mas Gusó.

La simetria del conjunt i la disposició de les diferents dependències s'aparta del que, per ara, sabem de l'estructura i disseny d'una vil·la agrícola en aquestes terres i recorda, en canvi, una caserna amb totes les variants i peculiaritats que es vulgui (figura 7). A mida considerablement més petita, adaptada a les necessitats del territori, reprodueix l'esquema bàsic que veiem, per exemple, a la caserna dels *uigiles* d'Ostia, amb les dependències regulars posades entorn del pati central i envoltat per un pòrtic i amb un temple incorporat al cos situat a l'altre extrem del pati. Recorda, encara més, per aquesta fase final, més ben documentada, els *principia* dels grans campaments legionaris altmperials.[19] En efecte, l'edifici severià de Mas Gusó reprodueix el model més estandarditzat d'aquelles estances,[20] amb una perfecta simetria, amb accés monumental (*groma*), un pati porticat a un costat i altre, amb cambres que hi obren i, al davant, un espai més ample, l'espai basilical de Lenoir (2011: 327-344, figura 9) i la "capella dels estendards", més gran al fons amb cambres simètricament disposades a un costat i a l'altre (figura 7).

La nostra cambra H era, com la porta, l'única diferent de les altres (figura 6). No té un equivalent ni un reflex a dreta o esquerra, com la resta. Ja hem dit que és probable que no tingués cap porxo al davant i, per tant, la seva façana, neta d'annexos, seria la més visible i centraria l'atenció a l'accés al conjunt

19. Sobre els *principia*, en darrera instància, Lenoir (2011: 33-39 i 327-344).

20. Calca l'esquema bàsic d'un *praetorium* estàndard o d'altres casernes i *principia* més concrets del *limes* britànic, que es poden consultar a Wilson (1980: 16, 48 i 52).

des de la porta situada axialment al cos sud, també monumentalitzada. En definitiva, que existís un *aedes* més o menys gran en un edifici públic, una caserna, una *statio* o un equipament similar, entraria dins la normalitat i els costums de l'època.

El fet que la major part de l'habitació es trobi sota el camí actual, no ajuda a conèixer bé la seva estructura, però, per altra banda, la seva excavació segurament no aportaria dades noves, atès que sempre, a Mas Gusó, s'excava per sota els nivells de paviment i qualsevol vestigi que pogués indicar l'ús concret de cada cambra ha desaparegut.

Finalment, voldríem recordar dues troballes, de valor desigual però que pensem que ajuden a fer costat a aquesta nova proposta d'interpretació. En primer lloc, una medalla commemorativa encunyada a *Pompeiopolis* (Cilícia) el 161. Al revers hi ha el bust, a la dreta, de Luci Ver, i al revers, Luci Ver i Marc Aureli donant-se la mà. És una peça única, més que notable, que celebra la concòrdia entre els dos *principes* justament en l'inici del seu mandat (Tremoleda i Casas 1996-1997: 563-577). No havia circulat, l'estat de conservació és impecable (figura 8, a dalt). No seria més fàcil d'explicar una troballa única en aquest territori des d'una òptica militar?

En segon lloc, la localització, al jaciment, d'una *caliga* militar durant la campanya de 2009, en un indret secundari, un nivell d'abandonament situat fora l'edifici, al costat de la façana nord, barrejada amb altres materials dels segles II i III de la nostra era (Casas i Nolla 2011: 62, figura 33) i una quantitat significativa de claus esparsos, en estrats també tardans, durant les campanyes de 2013 i 2014 (figura 8, a baix).

Figura 8. Mas Gusó. A dalt, medalla de Luci Ver. A baix, claus de *caliga*.

L'abandonament de Mas Gusó coincideix pràcticament del tot amb el del nucli urbà d'Empúries, el punt final d'una llarga crisi que conduí, a través d'un procés extraordinàriament eficaç d'adaptació, cap a un nou tipus de ciutat sense un nucli, amb diversos espais importants, amb un *suburbium* de molt de pes que va permetre-li no perdre l'entitat urbana i continuar essent una *ciuitas* quasi mig mil·lenni més (Nolla 2011: 27-45). Aquests fets s'han de relacionar? Probablement. Podríem suposar que aquell col·lapse hauria significat una reordenació de les *stationes* del territori i el desplaçament dels antics estadants devers altres indrets.

Per què a Mas Gusó?

Cal contestar aquesta pregunta per entendre la lògica de la decisió si la nova proposta és acceptada. Som de l'opinió que aquesta estació s'ha d'explicar com una peça clau del *suburbium* emporità. El seu lligam amb la ciutat regular, que substituí l'antic *Castra Hiberna*, ens sembla, per a la fase baixrepublicana, ben establert tal com la coincidència en l'abandonament del que fou el nucli central del municipi emporità i de Mas Gusó, vers el 270 de l'era. Hi ha, doncs, raons suficients com per considerar-ho.

El lloc on s'establí aquella construcció militar era immillorable des de molts aspectes, tal com confirmaria una ocupació intensa des d'èpoques molt reculades. Quedava enlairat suficientment com per allunyar-se del perill d'inundacions, amb aigua abundant a l'abast i al costat d'un camí important (Casas i Sanmartí 1980: 59-63; Nolla i Casas 1984: 63-64), que posava en contacte tot aquell territori, a ponent de Sobrestany i del Ter, amb Empúries. De fet, podem resseguir-lo a partir de fotografies aèries i veiem com passava a pocs metres a ponent de l'establiment i anava cap a sud-oest pel pla de Tor, en direcció al Ter, on podria enllaçar amb altres camins que el portarien de dret a *Gerunda*. La distància d'uns 5 km del nucli urbà era sens dubte ideal per desenvolupar les tasques assignades (figura 1).

No creiem que, amb la cronologia avançada dins del segle II aC del conjunt, es pugui adduir com a causa principal de la construcció de l'edifici la voluntat de controlar de prop els establiments indigets de puig Moragues i del puig de Bellcaire. Hi degué influir molt més el desballestament del *castra hiberna* per deixar pas a una ciutat de nova planta que cap altra circumstància. No seria improbable l'existència d'estructures semblants en altres indrets, a peu de camí, a tot l'entorn d'Empúries. És també una dada a considerar un fet que a nosaltres ens sembla definitiu: el lloc romangué erm i desert al llarg dels dos primers terços del segle II aC. Podria ser un indici d'haver estat una reserva d'espai per part de l'autoritat romana fins que va caldre. L'escassíssim moviment estructural que no s'adiu amb un edifici rural convencional, aniria també en aquesta direcció. La intensa ocupació des de la fi del segle II, s'explicaria per la continuïtat d'un lloc de propietat pública excel·lentment situat.

Josep Casas
Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria (Institut de Recerca Històrica)
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
josep.casas@udg.edu

Josep M. Nolla
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
josep.nolla@udg.edu

Lluís Palahí
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
lluis.palahi@udg.edu

David Vivó
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
jordi.vivo@udg.edu

Victòria Soler
C/ l'Escala, 9 1
17137 Viladamat

Rebut: 30-11-2014
Acceptat: 09-02-2015

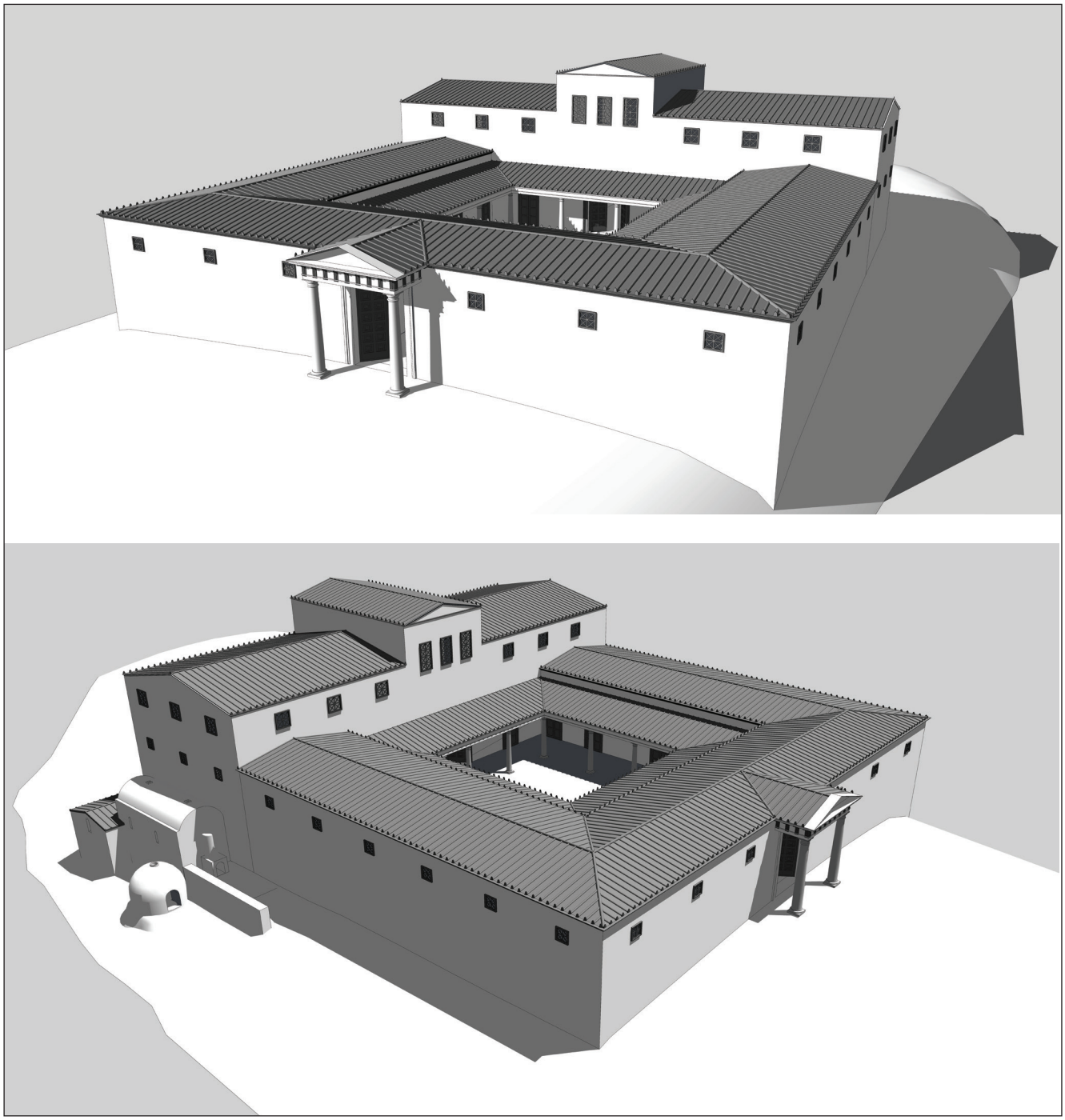

Figura 9. Mas Gusó. Proposta idealitzada de restitució de la *statio* a la fase 3.

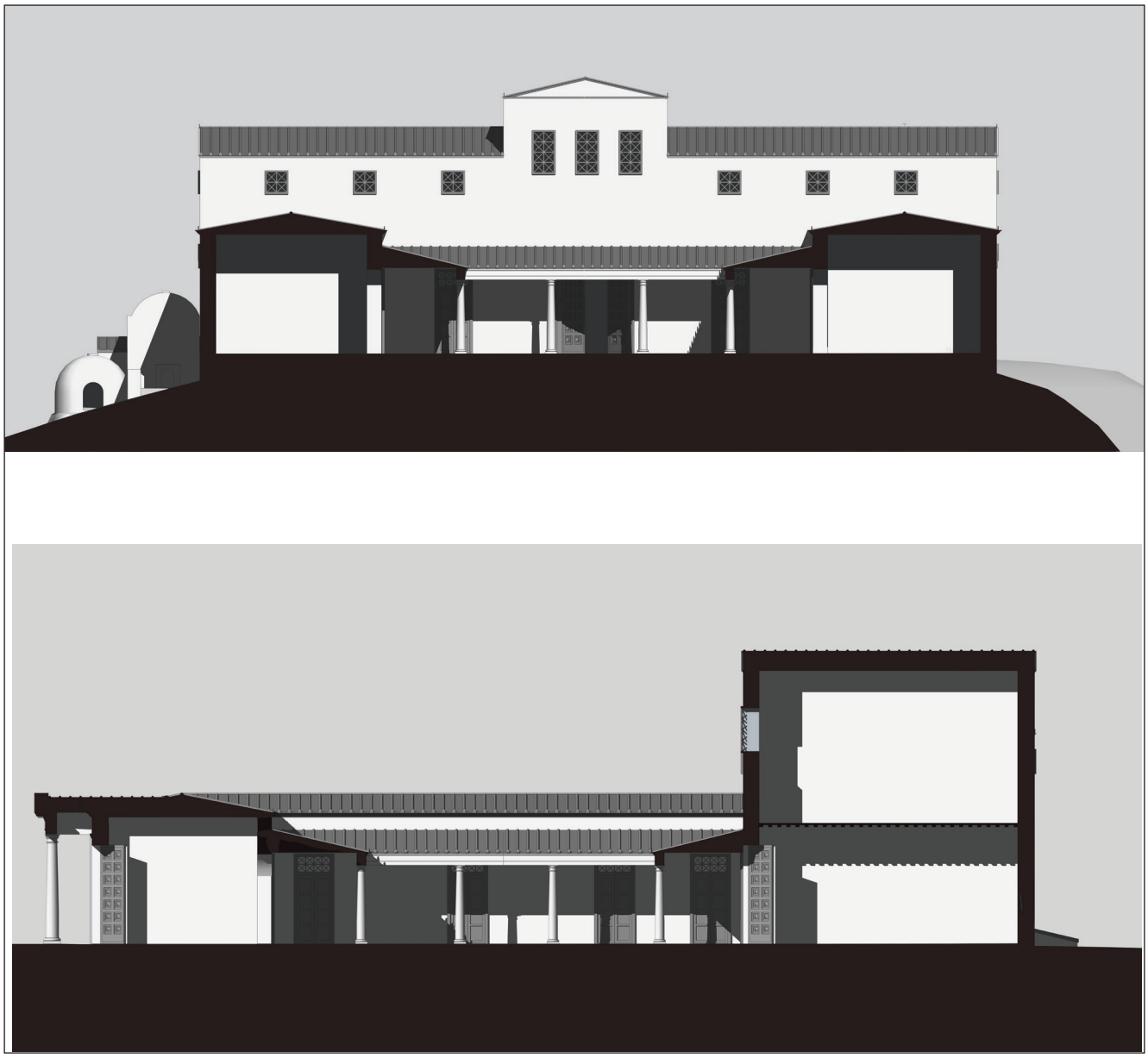

10. Mas Gusó. Proposta idealitzada de restitució de la *statio* a la fase 3. A dalt, secció est-oest. A baix, secció nord-sud.

Bibliografia

Álvarez, R., Duran, M., Mestres, I., Molas, M. D. i Principal, J. (2000). El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona), i el seu taller de metalls. *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric* (Saguntum Extra 3). València: 271-281.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M. i Tremoleda, J. (2012). 4. Arquitectura oficial. A: Aquilué, X. (ed.). *Ciudades romanas de Hispania. 6. Empúries. Municipium Emporiae*. Roma: 39-41.

Belarte, M. C., Olmos, P. i Principal, J. (2008). ¿Los romanos iberizados? Aportaciones romanas y tradiciones indígenas en la *Hispania Citerior* Mediterránea. *Bollettino di Archeologia in line, International Congress of classical archaeology. Meetings between cultures in the ancient Mediterranean*. Roma: 96-111.

Blech, M., Hoffmann, G. i Marzoli, D. (1994). Primera campaña de investigaciones en la costa del Ampurdán. *Iberos y griegos: Lecturas desde la diversidad. Huelva Arqueológica*, XIII, 1: 73-86.

Birley, R. (1977). *Vindolanda. A Roman frontier post on Hadrian's Wall*. Londres.

Burch, J., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2011). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*. Girona-Sant Julià de Ramis.

Burch, J., Garcia, G., Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D. i Miquel, I. (2006). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*. Girona-Sant Julià de Ramis.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010a). La síntesi. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 7-188.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010b). 55. Mas Gusó. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 239-245.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010c). 55. 113. Castell de Falgars o torre del Far. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 288-289.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010d). 170. Pla de l'Horta. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 328-330.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010e). 171. Església de Sant Menna. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 330-331.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010f). 199. Puig d'Alia, Puig Galí o Puig de Li. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 349.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010g). 226. Els Ametllers o vil·la *Vitalis*. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 366-372.

Casas, J. i De Hoz, M. P. (2011). Un grafito del siglo vi a.C. en un vaso cerámico de Mas Gusó (Gerona). *Palaeohispanica*, 11: 231-248.

Casas, J. i Nolla, J. M. (2011). *Instrumental de hierro de época romana y de la Antigüedad Tardía en el N. E. de la Península Ibérica*. BAR International Series 2217. Oxford.

Casas, J. i Sanmartí, E. (1980). El "Camí d'Empúries". Aproximació a la xarxa viària del Baix Empordà. *Informació Arqueològica*, 33-34: 59-63.

Casas, J. i Soler, V. (2004). *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*. BAR International Series 1215. Oxford.

Casas, J. i Soler, V. (2011). Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà). Una primera valoració de la campanya d'excavacions de 2010. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII: 27-50.

Castellvi, G., Nolla, J. M. i Rodà, I. (dir.) (2008). *Le trophée de Pompée dans les Pyrénnées (71 avant J.-C.). Col de Panissars. La Perthus, Pyrénnées-Orientales (France): La Jonquera, Haut Empordan (Espagne)* (58e supplément à *Gallia*). París.

D'Alessio, A. (2008). Santuari terrazzati e sostruiti italici de età tardo-repubblicana: spazi, funzioni, paesagi. *Bollettino di Archeologia in line*: 17-33.

Díaz, M. (2009). *El castellum de Puigpelat* (Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 5). Tarragona.

Díaz, M. (2013). El *castellum* de Puigpelat: un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la *Tarraco* republicana. A: Prevosti, M., López, J. i Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis, 5. Pasatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi Internacional* (Documenta 16,5). Tarragona: 355-365.

Duran, M. i Mestres, I. (2008). El Camp de les Lloses (Tona, Osona). *Monografies del Montseny*, 23: 197-209.

Duran, M., Mestres, I. i Principal, J. (ed.) (2008). *Les col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses, Tona*. Tona.

Fabre, G., Mayer, M. i Rodà, I. (1991). *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*. París.

Frigola, J. i Pratdesaba, A. (2012). Les intervencions arqueològiques al Castell de Falgars (Beuda, la Garrotxa). Campanyes de 2010 i 2011. *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: 291-295.

Gros, P. (1996). *L'architecture romaine du début du iiie siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics*. París.

Gutiérrez, A. i Rodà, I. (2013). La inscripció més antiga d'*Auso* (Vic) i el context preaugustal. A: López Vilar, J. (ed.). *Actes del 1er Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània romana. Novetats epigràfiques. Homenatge a Geza Alföldy. Tarragona, 29-30 de novembre de 2012* (Tarraco Biennal). Tarragona: 145-147.

Le Bohec, Y. (1989). *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*. París.

Lenoir, M. (2011). *Le camp romain. Proche-Orient et Afrique du Nord* (Bibliothèque de l'École Française d'Athènes et de Rome, fascicle trois cents quarante-cinquième). Roma.

Mar, R. i Ruiz de Arbulo, J. (1993). *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*. Sabadell.

Mayer, M., Nolla, J. M. i Rodà, I. (1997). 8. Praetorium. A: Castellvi, G., Comps J.-P., Kotarba, J. i Pezin, A. (ed.). *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta* (Documents d'Archéologie Française, 61). París: 131.

Melchor, E. (1993). La construcción pública en Hispania romana: iniciativa imperial, municipal y privada. *Memorias de Historia Antigua,* XIII-XIV: 129-170.

Mercado, M., Rodrigo, E., Flórez, M., Palet, J. M. i Guitart, J. (2008). El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Valles Oriental) i el seu territori. *Tribuna d'Arqueologia*: 195-211.

Nolla, J. M. (2011). La Catalunya Vella: de la caiguda de l'imperi romà a la fi del domini carolingi. Una visió des de l'arqueologia. *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010)*. Tarragona: 27-45.

Nolla, J. M. i Casas, J. (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*. Girona.

Olesti, O. (1997). El origen de las *uilla*e romanas en Cataluña. *Archivo Español de Arqueología*, 70: 71-90.

Palahí, L. (2010). La romanització al nord-est peninsular i els origens de la vil·la. *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the roman period, 5*. Banyoles: 61-87.

Palahí, L. i Nolla, J. M. (2010). *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)* (Documenta 12). Tarragona.

Pera, J. (2008). Les torres romanes a Catalunya. Entre la tradició erudita i l'evidència arqueològica. A: Martí, R. (ed.). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus. Actes del Congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006* (Primeres Jornades Científiques Ocorde). Barcelona: 17-38.

Rodrio, E., Garcia, M. G., Mercado, M. i Guitart, J. (2013). El jaciment de can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana. A: Prevosti, M., López, J. i Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi Internacional* (Documenta 16,5). Tarragona: 217-229.

Roldán, J. M. (1975). *Itineraria hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*. Madrid.

Ruiz de Arbulo, J. (2009). Arquitectura sacra y fundaciones urbanas en las Hispanias tardo-republicanas. Corrientes culturales, modelos edilicios y balance de novedades durante el siglo ii aC. A: Mateos, P., Celestino, S., Rizzo, A. i Tortosa, A. (ed.). *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo occidental* (Anejos del Archivo Español de Arqueologia, XLV). Mérida: 253-297.

Soler, B. (2003). Algunas consideraciones sobre el empleo privado del mármol en *Carthago Nova*. *Mastia*, 2: 149-187.

Tremoleda, J. i Casas, J. (1996-1997). Una moneda commemorativa procedent de la vil·la romana de mas Gusó, Bellcaire d'Empordà. *Annals Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI: 563-577.

Venditti, C. P. (2011). *Le ville del Latium Adiectum. Aspetti residenziali delle proprietà rurali* (Ricerche, Series Maior, 2). Bolonya.

Vivó, D., Plahí, L., Nolla, J. M. i Sureda, M. (ed.) (2006). *Aigua i conjunts termals a les ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae... sed vitam faciunt*. Girona.

Wilson, R. (1980). *Roman Forts. An Illustratd Introduction to the Garrison Post of Roman Britain*. Londres.